

СТОЯН МИХАЙЛОВСКИ И КРЪГЪТ „МИСЪЛ“

ДИМИТЪР МИХАЙЛОВ

I

Проследяването на отношенията между Стоян Михайловски и писателите от кръга „Мисъл“ разкрива не само един частен случай от литературната ни история. Освен мястото на Михайловски в литературния процес през 90-те години на XIX век и началото на новото столетие, този въпрос засяга косвено и важни моменти от зараждането и развитието на българския модернизъм. Проблемът е двузачен. От една страна, как поет като Михайловски, който през целия си живот се стреми да бъде встрани от всякакви групировки и се старее да отстоява творческата си свобода, се чувствава в обкръжението на д-р Кръстев и Пенчо Славейков, и от друга, как те и редактираното от тях списание откликват на неговото писателско дело? По логиката на обективно стеклите се обстоятелства срещата на Михайловски с другите двама от четворката — Яворов и Петко Тодоров — се оказва недостатъчно функционална за литературно-естетическия ни развой. Още през 1901 г. Яворов и Михайловски са в два враждуващи обществено-политически лагера. По въпроса за освобождението на Македония Яворов твърдо стои на позициите на вътрешната организация, докато Михайловски оглавява върховистите. Характерът на по-нататъшните им литературни отношения (доколкото съществуват) е предопределен от този извънлитературен факт. Връзката на Михайловски с Петко Тодоров е даже кръвна (те са не само съграждани, а и братовчеди), но това не повлиява в особена степен за създаването на трайна литературно-естетическа корпорация между тях, макар авторът на идилията да определя по-възрастния си колега като „единствен по своята дълбока и духовита сатира“¹. Главните идеолози на кръга — д-р Кръстев и Пенчо Славейков — са притегателен център за Михайловски, в отношението си към тях той се самоизразява изцяло, а и те в голяма степен му отвърщат със същото. Тези отношения не са белязани с бурни и главолumni обрати, както например между „Мисъл“, от една страна, и Вазов или Кирил Христов, от друга. Но и при случая с Михайловски отговорът не е еднозначен. Неговата сложност се определя и от не изцяло хомогенната линия на кръга и списанието, и от неединния и често противоречив характер на Михайловски, както и от разнородните му писателски и идейни търсения. Интересът към този въпрос се поддържа и от факта, че Михайловски е единственият писател извън кръга, останал постоянен сътрудник на сп. „Мисъл“ почти до неговото спиране².

Още със започването на изданието Михайловски търси пътища за сближаването си с основните фигури в неговото списване. Именно от 1892 г. датират близките му отношения с Пенчо Славейков. Въпреки че Михайловски е вече автор на шест книги,

¹ Тодоров, П. Ю. Събрани съчинения в четири тома. Т. 1. С., 1979, с. 65.

² В седемнадесетгодишното съществуване на сп. „Мисъл“ Михайловски не печата свои творби в него само в периода 1901—1902 г., когато се отдава напълно на обществена дейност като председател на ВМОК, и през 1907 г.

между които са донеслите му литературна известност „Поема на злото“ (1889 г.) и трите части на „Novissima verba“ (1889—1890 г.), той очевидно няма все още самочувствието на реализирал се писател. Показателен е послеписът към негово писмо от 7. III. 1892 г. до Пенчо Славейков: „Тук е приключена една моя сатира. Предайте я на кое да е Софийско „Revue“. . . Искам прошка за гдето се осмелявам да турям пред очите ви мои ръкописи.“³ Творбата, за която става дума в писмото, е стихотворението „Към едно младо, напето и деликатно докторче, скоро пристигнало от Париж“, публикувано през същата 1892 г. в априлската книжка на „Мисъл“ (год. I, кн. VI—VII, с. 422—425)⁴. А само два месеца по-късно на страниците на списанието като „проект за български всеучилищен химн“ се появява стихотворението „Кирил и Методий“ (год. I, IX—X, с. 597—599) — факт, който е „достатъчно основание да наречем тази книжка на „Мисъл“ важно събитие в историята на българската национална култура“⁵. През следващите годишници Михайловски буквално залива списанието със свои произведения. До края на 1894 г. отпечатва последователно цикъла „Amogoso“ (год. II, кн. I, с. 1—8), пълния текст на „Книга без заглавие“ (год. II, кн. III, с. 174—182, кн. IV—V, с. 240—253, кн. VI, с. 346—352, кн. VII—VIII, с. 401—414, кн. X—XI, с. 611—620, год. III, кн. I, с. 1—6 и др.), съдържащ над 200 стихотворения, сатири, епиграми и басни, поемата „Орисиия“ (год. II, кн. IX, с. 533—539), пълния текст на книгата „Нашите писачи и газетари“ (год. III, кн. IV—V, с. 265—279, кн. VI, с. 409—432, кн. VII, с. 489—501), цикъла „Философически сонети“ (год. III, кн. XI, с. 785—796), сатирата „Словнограчи, словоборци и словопродавачи“ (год. IV, кн. I, с. 40—50) и други сатири, епиграми и стихотворения, подписани с неговото име или с псевдонимите му Рязков и С. Стрелков. Само изброяването на тези заглавия подсказва, че още в началото на своето съществуване сп. „Мисъл“ приема Михайловски за свой постоянен сътрудник. Тук поетът отпечатва и много от най-ярките си произведения, създадени от средата на 90-те години на XIX век до 1906 г. В отделен цикъл се появяват част от сатиричните му сонети (год. V, кн. III, с. 276—282 и кн. IV, с. 377—379), цикъла „Из дневника на Мирза Аббас“ (год. VI, кн. III—IV, с. 169—193, кн. V, с. 317—334, год. VII, кн. VIII—IX, с. 639—646, год. VIII, кн. I, с. 14—16), цикъла с фрагменти „Живот и литература“ (год. VII, кн. X, с. 783—799), поемата „Стражари“ (год. IX, кн. VII, с. 3—9), първия вариант на поемата „Божествен размирник“ (год. XIII, кн. II, с. 76—94), афористичния цикъл „Недомлъвки“ (год. XIII, кн. III—IV, с. 163—180), първия вариант на поемата „Четворица поети“, публикуван тук под заглавие „Блян“ (год. XIV, кн. VII, с. 345—348) и др. Към този списък трябва да се добави и поемата „Книга за българския народ“, издадена през 1897 г. като премия на сп. „Мисъл“.

За Михайловски сътрудничеството в „Мисъл“ е нещо повече от осигуряване на поле за литературна изява, каквото е било предишното му участие в „Периодическо списание“, „Библиотека „Свети Климент“ и „Денница“. Той чувствава духовно родство с писателите от „Мисъл“, а и сам търси начин за сближаване с тях. Даже и с основаването на сп. „Българска сбирка“ (1894 г.), чийто редактор е неговият отдавнашен приятел и съгражданин Стефан Бобчев, Михайловски предпочита списанието на д-р Кръстев и е принуден да се извинява пред Бобчев за закъсняване на поръчан му материал от „Българска сбирка“, защото „досвръшвах една нова сбирка, — философски сонети, от които първата част ще бъде наскоро публикувана в XI кн. на „Мисъл“ или пък не пропуска да отбележи, че „и в печатницата на *Мисъл* понякогаш ме чакат по цели дни“⁶. Участието му в „Мисъл“ заема първенстващо място в неговите писател-

³ Стефанов, Е. Две непубликувани писма на Стоян Михайловски. — Септември, 1956, кн. 2, с. 139.

⁴ Смята се, че това е първата творба на Михайловски, отпечатана в сп. „Мисъл“, но в кн. I от 1892 г. (с. 29) има две епиграми („На развития Тошо“ и „На един подражател“), подписани с инициал И. Засага техният автор не е идентифициран, но по стил те много напомнят епиграмите на Михайловски.

⁵ Цанков, Г., Л. Стаматов. Мисъл. — В: Периодика и литература. Т. 1. С., 1985, 714—715. Почти същата оценка е направена и в: Цанков, Г. Д-р Кръстьо Кръстев. С., 1987, с. 56.

⁶ Жечев, Н. Из кореспонденцията на Стоян Михайловски. — Литературна мисъл, 1968, кн. 2, с. 134. (Писма до Ст. С. Бобчев от 11. II. и 6. V. 1894 г.)

ски ангажменти, то е и мярка за отношение към другите издания, на които сътрудничи. Това е така, защото в „Мисъл“ Михайловски за първи път се чувствава професионален писател, който може цялостно да защити своята платформа и да изяви различните страни от своя натюрел — и сатиричната, но и философската. Той живее със списанието, а явно и то му дава импулси за творчество и възможност да изживее лична радост от приятелството с неговите редактори и най-вече с д-р Кръстев. На 7. VIII. 1894 г. пише на Кръстев от Австро-Унгария: „... не знам какво тъмно възпоминание за не знам какви тъмни филолози набърча челото ми. . . Но сещам се, че има негде един *Crestev-ur*, който бди и умее да ме защитава: бръчките на челото ми се изгубват мигновено. . .“⁷ А една седмица по-късно Михайловски още по-възторжено афишира радостта си от общуването с него: „Драгий ми Кръстев, ведно с кафето тая заран ми донесоха, в леглото, вашето писъмце. От радост изтървах филджана и си залях ризата.“⁸

И така, Михайловски още от първите годишници на „Мисъл“ е негов постоянен сътрудник. Тук той не се чувствава натрапен, той е между поканените, без които списанието поне в началните години на своето съществуване не би могло да осъществи целите си. Когато търси средства, за да замине за Австро-Унгария, той пише на Бобчев: „... принуден съм да прегледам и разчистя сметките си с някоя Бълг. Списания, които бяха ме поканили да им стана сътрудник *срещу възмездие*. . .“⁹ (кур. мой — Д. М.). Между тези списания на първо място поетът поставя „Мисъл“. Почти всички негови съвременници посочват в своите спомени, че Михайловски е измежду постоянните и най-активни сътрудници на списанието¹⁰. Дори Боян Пенев, който не изпитва особени симпатии към творчеството му, отбелязва: „Все в това списание Михайловски напечатана най-духовитите си и най-язвителни сатири.“¹¹

Духовното си родство към Михайловски проявяват и самите редактори на списанието. Най-напред това проличава у Пенчо Славейков. След като с негово съдействие е отпечатана споменатата вече сатира „Към едно младо, напето и деликатно докторче. . .“, в двойната IX—X книжка на „Мисъл“ от 1892 г. той помества поемата си „Успокоенний“ с посвещение „на г. Стоян Михайловский“ (с. 577). Това е първият публичен знак, че Пенчо Славейков приема Михайловски. И по-важното — приема го като равен и близък по дух, разбираня и цели в изкуството. Веднага след това Михайловски отвърща на този жест. В кн. I от втората годишнина на „Мисъл“ над стихотворенията от цикъла „Амогосо“ стоят думите: „На Пенча П. Славейков посвещавам тези страници“ (с. 1), а половин година по-късно той му посвещава и печатаната също в „Мисъл“ поема „Орися“ (год. II, кн. IX, с. 533). Смирът на посветените творби показва, че и двамата изповядват сродни възгледи за мисията на твореца. В тях доминират са няколко основни пункта: скръбта на поета като универсално състояние, неговата отчужденост от света и — оттам — съсредоточаването му в проблемите на духа, изразено категорично от Славейков в „Успокоенний“: „... да живея/в жестоката борба на своя дух. . .“. Оттук нататък страданието е единствен извор за творчество: „... до-стоен/е само онзи, който знай да страда“ („Орися“ на Михайловски). Подробното сравняване на тези две поеми би показало, че между Славейков и Михайловски има и спор относно мисията и съдбата на творческата личност, но в случая значещо е следствието от тази съпоставка: у двамата поети изпъкват много общи черти в нагласата и в идейно-естетическите схващания, по същество това са схващания, които маркират първите стъпки на българския модернизъм. В този смисъл е констатацията и на Георги Цанков и Любомир Стаматов: „Славейков и Михайловски принуждават читателите към по-ложна нагласа при възприемане на философска, трудносмилаема поезия.“¹²

⁷ Стаматов, Л. Стоян Михайловски до д-р К. Кръстев. — Септември, 1982, кн. 8, с. 213.

⁸ Пак там, с. 214.

⁹ НБКМ—БИА, П. Д. 3695 — писмо от 16. VI. 1894 г.

¹⁰ Вж. Ив. Д. Шишманов, д-р К. Кръстев, Б. Пенев в спомените на съвременниците си. С., 1983, с. 189, 308, 328, 335.

¹¹ Пак там, с. 304.

¹² Цанков, Г., Р. Стаматов. Циг. съч., с. 719.

Фактите показват, че в първите години от съществуването на списанието между Михайловски и Пенчо Славейков се завързват приятелски отношения, в които преобладава взаимното усещане за близост в творческите им търсения и общата им писателска съдба. Според наследника на Михайловски — Костадин Саев — двамата поети са били винаги близки¹³. А и по закачливия тон на Славейков в картичка от 14. VII. 1903 г. до автора на „Книга за оскърбените и онеправданите“¹⁴ може да се съди, че техните отношения поне до тази година остават дружелюбни. Очевидно е обаче, че по-късно между двамата настъпва известна хладина и отчужденост. Доколкото може да се върва на спомените на Стилиян Чилингиров, а те явно се отнасят до времето след 1903—1904 г., на Михайловски в „Мисъл“ започват да гледат като на „бяла врана“, на човек, който трябва да търпят по необходимост. Ето как Чилингиров характеризира присъствието на писателя в кръга: „Най-малко тачен от членовете на кръжока беше Стоян Михайловски. Поне нито от един член на кръжока не съм чувал похвални приказки за него. [. . .] Освен това всички го смятаха за голям дърдорко, както и човек с голямо мнение за себе си.“¹⁵ Тук Чилингиров има предвид характера на Михайловски, неговото поведение и вероятно политическите му позиции, а не създаденото от писателя. Но въпреки вложения негативен смисъл и това свидетелство е важно, защото то фиксира, макар и косвено, главното противоречие у Михайловски — противоречието между основния патос на творбите му (предимно сатиричните) и личното му поведение, проявило се най-остро в историята с неговото пенсиониране и разразилата се буря в печата по този въпрос.

По-интересното е как Пенчо Славейков гледа на писателското дело на Михайловски. Той само на няколко места изказва своето мнение, и то сякаш между другото. През 1897 г. във в. „Знаме“ похвалява „Книга за българския народ“, и то от позиция, типична за естетиката на кръга „Мисъл“. Славейков харесва онова, за което Михайловски най-често е упрекван — архаичния му език и декларативния стил, с който поставя праг пред читателя: „Чували сме не веднъж да натякват на г. Михайловски за неговия език, но не ни е падало досега да видим черно на бяло мотивирано мнение върху това. [. . .] Той език е не само силен, оригинален, единствен в нашата литература, но е и хубав.“¹⁶ По-резервирана е оценката му през 1906 г. в печатаната в „Мисъл“ статия „Българската поезия“. Тук Славейков поставя Михайловски сред „старите“, той вече се разграничава категорично от него: „Но ако приемем даже, че г. Михайловски е от младите, все пак той не е между тях и им е далечен духовен роднина. По чувства и идеи той върви разделено от тях и не с добро ого ги изглежда отстранен.“¹⁷ Нещо се е случило. И причината не е толкова в променените лични отношения между двамата поети. Променила се е социокултурната ситуация в България по това време. През втората половина на 80-те години от миналия век с „Euthanasia“ и „Поема на злото“ Михайловски не е разбран, защото по дух и идеи е твърде модерен за онези действителност, т. е. той не се вписва в господстващия тогава литературен стил, тъй като предварително го е надрасъл. Но и през първите години на новото столетие творчеството му се възприема като отклонение от наложения нов стил. Само за 10—15 години от модерен Михайловски става архаичен. А и самият той през 1909 г. с недоумение ще напише стихотворението „За софийските декадентстващи поетчета“, в което показва пълното си разминаване с новите тенденции, обхванали българската поезия. Възшност през целия си писателски път Михайловски е схващан и тълкуван предимно през призмата на утилитарното, приеман е дотолкова, доколкото неговите произведения са опозиция на обществено-политическия климат в страната. Така се

¹³ Славейков, П. П. Събрани съчинения в осем тома. Т. 8. С., 1959, 421.

¹⁴ Пак там, с. 329.

¹⁵ Шишманов, Ив. д-р К. Кръстев, Б. Пенев в спомените. . . , 195—196.

¹⁶ Славейков, П. П. Три български литературни списания. III. Мисъл. — Знаме, III, бр. 68 от 20. XII. 1897.

¹⁷ Славейков, П. П. Българската поезия. II. Сега. — Мисъл, XVI (1906), кн. VI—VII, с. 364.

ражда и добива гражданственост митът за сатирика Михайловски¹⁸. Сп. „Мисъл“ има немалък дял за това. Макар в него Михайловски да печата и редица несатирични творби — философски и лирически стихотворения, стихотворения в проза, афористични фрагменти, философски поеми — и за хората от „Мисъл“ той си остава предимно сатирик, макар понякога да му се признава и правото на поет философ и мислител. Т. е. ценното у Михайловски се търси не в изповядваните от него идеи, а в сферата на чисто конкретното, в илюстрирането на нравите, царящи в обществено-политическия живот. Затова и Пенчо Славейков го упреква, че у него „твърде рядко прозира положителен идеал“¹⁹.

Постепенното раздалечаване между двамата поети проличава и от оценките на Михайловски за Славейков. В цитираното писмо от 1892 г. Михайловски квалифицира Славейков като „първият лирически поет в новобългарската писменост“²⁰. През 1897 г. в печатаните в „Мисъл“ фрагменти „Живот и литература“ личи стремежът му да разбере и обясни поетическия характер на Славейков: „Пенчо Славейков е, сякаш, хипнотизиран от реалността; обаче, очите му са обърнати нагоре; духът му като че дири изход в грозното и мрачно наше съвръталище.“²¹ Точно този стремеж за извисяване над всекидневното, към приобщаването и тълкуването на универсални състояния и категории сродява двамата писатели, това очевидно ги прави близки както в личния живот, така и в литературните им цели. Именно тук Михайловски ще произнесе станалата хисторическа фраза: „Пенчо Славейков е един *крилат* реалист.“²² Но десетина години след това Михайловски ще коригира своето становище. В един от личните си бележници телеграфно е написал: „Пенчо Славейков. „Сън за щастие“: [. . .] Скарани с бога!“²³ Последната фраза изразява не само упрек към Славейков, но маркира и идейните им разминавания по това време.

За връзките между Михайловски и д-р Кръстев има запазени повече писмени свидетелства и документи и те позволяват на базата на фактите да се проследи по-детайлно кривата на техните отношения. Още през 1890 г. д-р Кръстев публикува в „Периодическо списание“ обширна и подробна до педантичност рецензия за първата част на „Novissima verba“. Макар в началото критикът да прави уговорката, че за „един тъй даровит писател, какъвто е г-н Ст. Михайловски, заслужава да се говори[. . .] с уважение“²⁴, всъщност тонът му е хладен и дистанциран. Именно тук Кръстев поставя и убийствения въпрос: „Лирически поет ли е и изобщо поет ли е авторът на „Novissima verba“?“ И си отговаря с доста уклончивата фраза: „... той *никак не е лирически поет*, нито пък е *въобще поет*, но [. . .] е *много даровит писател*“²⁵. Постоянно Кръстев прави уговорки, че не иска да обиди Михайловски и не желае да се занимава с неговата личност, а само с творчеството му. Обратно на това — през периода на „Мисъл“, когато между двамата се завързва искрено приятелство, породено от близост в изповядваните идеи, Кръстев се занимава не толкова с художествените качества на сътвореното от Михайловски, а с качествата и недостатъците на човека Михайловски. В двете си обемни статии за него — „Стоян Михайловски“²⁶ и „Стоян Михайловски и неговото значение“²⁷ — както и в рецензията за „Философически и сатириче-

¹⁸ Вж. Къосев, А. Съдбата на едно творчество... (послеслов). — В: С т М и х а й л о в с к и. Божествен размерник. С., 1987, 679—721; Неделчев, М. Социални стилове, критически сюжети С., 1987, 69—75.

¹⁹ Славейков, П. П. Българската поезия, с. 364.

²⁰ Стефанов, Е. Цит. публ., с. 139.

²¹, ²² Михайловски, Ст. Живот и литература. Отломки из моя дневник. — Мисъл, VII (1897), кн. X, с. 794.

²³ НБКМ—БИА, ф. 567, а. е. 1, л. 714.

²⁴ д-р Кръстев. К. Ст. Михайловски. Novissima verba. — Периодическо списание, VII, 1890, кн. XXXV, с. 764.

²⁵ Пак там, с. 789.

²⁶ д-р Кръстев, К. Литературни и философски студии. С., 1898, 109—137.

²⁷ Миродюбов, В. Стоян Михайловски и неговото значение. — Мисъл, XVI (1906), кн. III, 153—162.

ски сонети"²⁸ Кръстев засяга все проблема за присъствието на Михайловски в обществения и литературния живот като особена и противоречива личност, опитва се да тълкува връзката между характера на Михайловски и патоса на неговите творби, за да заключи: „Стоян Михайловски е единственият от писателите, който има значение и извън книгите, който стои или е стоял почти всякога в най-близко съприкосновение с живота. . .“²⁹

Там, където става дума за конкретната литературна дейност на Михайловски, критикът утвърждава предимно сатиричното начало у него³⁰. Но наред с това той е един от малцината, които се опитват да тълкуват цялостното присъствие на Михайловски като израз на едно драматично двуборство в самия поет както в чисто психологически, така и в общокултурологичен план. Всъщност д-р Кръстев за първи път поставя в пълнота въпроса за драмата на Михайловски. Критикът обяснява, че тя не е породена от неголямата популярност на поета (това д-р Кръстев даже изтъква като негово предимство), нито от факта, че остава неразбран, а от това, че той не може, а и не желае да приведе своите идеи, а оттам и дейност, в хармония сменящата се обществена и литературна обстановка. Точно обратното — сякаш целта му е обществото, а следователно и литературата, да се натъкми съобразно неговите идеи. Този утопичен стремеж още в своя зародиш поражда драматичното чувство за непълноценност на собственото битие (в частност) и чувството за вечното несъвършенство на човека въобще, което намира израз в голям дял от творчеството му, прокрадва се и в епистоларното му наследство. Особено показателна е запазената част от кореспонденцията на Михайловски до д-р Кръстев, публикувана от Любомир Стаматов. Пред никого поетът не се разголява така, както пред редактора на „Мисъл“. Някъде около 1898 г. вътрешните противоречия и у двамата хвърлят сянка върху техните отношения. Колкото повече критикът се опитва да тълкува личността на поета, толкова повече поетът се затваря и охладнява. На 6. IX. 1898 г. Михайловски пише на Кръстев от Русе: „Ти никога не си си давал труда да дириш — в книгата на човешката душа — неписаното до написаното, — т. е. да четеш редушките, както казват френците. [. .] Поради тая ленивост ти не можа [. .] да разбереш какво се върши *вътре в мене*, не можа да се ориентираш в това, което, може би, наричаш *моята непоследователност, моята раздражителност и бруталност*. [. .] И когато видиш — у човек с *характер* — начумерено лице и грозни жестове, сними си ниско шапката: *c'est un drame vivant qui passe!*“³¹ Очевидно „живата драма“ у Михайловски се задълбочава, за да се стигне до категоричното писмо от 21. I. 1905 г.: „ . . . узнах, че в ид[ущия] бр[ой] на Мисъл ще бъде поместена статия за мене — от Б. Ангелова. Това аз го не желая, дори ако съдържанието на въпросната статия е *панегерично*. Не ти обадих до сега — но в тая минута ти обаждам — че се оттеглям от всякаква политическа борба и от всякаква книжовна дейност.“³² Въпреки всичко статията на Божан Ангелов излиза и това наистина е най-панегеричната оценка, която някога е давана за творчеството на Михайловски в „Мисъл“. Този критик и друг път е писал в списанието със симпатия за него³³, но тук възхвалята е пълна. На Михайловски е отредено „мястото на патриарх на съвременните български писатели — онова място, което г. Вазов, види се, не може да задържи, та ще трябва другиму да отстъпи“³⁴. Изглежда, че статията е подействала все пак на Михайловски, защото той не изпълнява веднага решението си да се

²⁸ Кръстев, д-р К. Ст. Михайловски. Философически и сатирически сонети. . . — Мисъл, VI (1896), кн. I, 81—85.

²⁹ Мирюлов, В. Цит. статия, с. 159.

³⁰ По-подробно за това вж. Стаматов, Л. Д-р К. Кръстев. Личност и критическа съдба. С., 1987, с. 66, 82, 186—188.

³¹ Стаматов, Л. Стоян Михайловски до д-р Кръстев. — Септември, 1982, кн. 8, с. 216. Текстът на френски гласи: това, което минава, е една жива драма.

³² Пак там, 217—218.

³³ Вж. Б. А. Михайловски, Ст. Книга за оскърбените и онеправданите. . . — Мисъл, XIII (1903), кн. VII, 455—457.

³⁴ Б. Ангелов. Ст. Михайловски (Литературен портрет). — Мисъл, XV (1905), кн. I, с. 1.

оттегли от писателското поприще. През 1905 г. освен откъс от „Прологомени“ към книгата „От развала към провала“ (кн. I, с. 14—15), отпечатва в „Мисъл“ стихотворението в проза „Философия на сърцето“ (кн. VIII, с. 433—437) и цикъла с размисли „Недомлъвки“ (кн. X, с. 561—573), а през 1906 г. — две диалогизирани стихотворения под общото заглавие „Легенди“ (кн. IV, с. 237—243) и афористичния цикъл „Из присоите на мисълта“ (кн. IX, с. 529—538). Показателен е обаче фактът, че точно през периода 1905—1907 г., т. е. през последните три годишнини на „Мисъл“; за Михайловски се пише най-много, а и кръгът на авторите, които се спират по един или друг повод на творчеството му, е значително разширен. Освен Божан Ангелов, д-р Кръстев и Пенчо Славейков на някои страни от писателското му дело реагират и Андрей Протич, Юрдан Маринополски и Иван Ст. Андрейчин³⁵. Наред с посочените до сега статии, д-р Кръстев още на два пъти по това време се изказва ласкаво за писателя³⁶. Но Михайловски престава да сътрудничи на списанието през последната му годишнина (1907 г.). Дълго подготвяния разрыв е настъпил. На две странички в червения си бележник с нервен почерк Михайловски е записал:

„С Кръстевци — обеснение:

Реших да се оттегля от всеки задружен труд и да се предам на самотно подвижничество. Pourquoi mentir à mon âme? Je ne puis collaborer avec vous: en politique je crois, que l'erreur est aussi funeste que la demoralisation, et je fuis les deux tyrannies.³⁷ коронован потисник и уличник софист: en littérature je crois que le beau eut la splendeur du bien, et je fuis ceux qui glorifient le vice et ceux qui ornent le non-sens³⁸. Тези ми идеи винаги са биле, до сегашно време, сгъзани от ония, които са минавали за мои сподвижници.

Турям край на тая комедия.

За да мами човека убедително другите, трябва да измами най-напред себе си. Не съм никога имал желание да подмамвам някого, а за самоизмамник съвсем не ме бива.

Роден съм да се подвизавам усамотен. Ще си остана самотник.³⁹

Текстът не е датиран, но по обозначенията на съседните страници личи, че е писан не по-късно от края на 1906 г. От него става ясно, че поетът е търсил сред писателите от кръга „Мисъл“ съмишленици и съдейници. Този стремеж е бил и основният двигател за неговото постоянствуване като сътрудник на списанието. Но вижда се, че онези противоречия, които разяждат отвътре кръга „Мисъл“, са действували със същата сила и по същото време — отделно и независимо — и у самия Михайловски. Оттук натаък започва самотното духовно мисионерство на поета, чийто смисъл е формулиран от него още през 1903 г. във финала на отпечатаното в „Мисъл“ стихотворение в проза „Voe soli“:

И Бог е сам.

Блазе на усамотения!⁴⁰

II

В първите години от своето съществуване кръгът „Мисъл“ (най-вече в лицето на Пенчо Славейков и д-р Кръстев) приема Михайловски заради модерните идеи, вложени

³⁵ Вж. Протич, А. Българан. — Мисъл, XV (1905), кн. II, с. 136; Маринополски, Ю. Разкази от Елин Пелин. — Мисъл, лит. кн., с. 137; Андрейчин, Ив. Сегашната наша литература (Преглед мимоходом). — Мисъл, XV (1905), кн. X, с. 597—598.

³⁶ Вж. Миролобов, В. Катедрата по литература в нашия университет (Случайна бележка). — Мисъл, XVI (1906), кн. IX, с. 573; Миролобов, В. Княз Фердинанд и българската литература и духовен живот. — Мисъл, XVII (1907), кн. IV—V, с. 372.

³⁷ Защо да лъжа душата си? Аз не мога да сътруднича с вас: в политиката, мисля аз, грешката е толкова пагубна, колкото покварата, а аз избягвам и двата вида тирания — (фр.).

³⁸ В литературата, мисля, хубавото има блясък на доброто и аз избягвам тези, които славят порока, и тези, които украсяват безсмислието — (фр.).

³⁹ НБКМ—БИА, ф. 567, а. е. 1, л. 740.

⁴⁰ Мисъл, XIII (1903), кн. V, с. 266.

в творчеството му от втората половина на 80-те години на XIX век. А и Михайловски гравитира към тях поради постепенно кристализиращата идея за европеизиране на българското изкуство. В този смисъл началната връзка става възможна благодарение на все по-открояващи се стремеж у тези писатели за обновяване на традицията, за извеждане на ново равнище мисленето на българската интелигенция. През Възраждането българската интелигенция реализира своята интелектуална енергия предимно в рамките на колектива, тя е заставена от времето да се посвети на националните проблеми. „Културните явления през Възраждането имат преди всичко силен национален заряд — подчертава Румяна Радкова — и всеки техен градивен акт е с политическия резонанс. Затова и интелигенцията от нов тип има подчертана националнополитическа насоченост на дейността си в културата.“⁴¹ Постепенното дистанциране от възрожденския тип интелигенция е характерно за идейния, а в голяма степен и за естетическия статус на кръга „Мисъл“. Разглеждайки този процес от края на XIX и началото на XX век, Тончо Жечев заявява: „От гледище на обществената психология [. . .] се получава впечатление за бурно преместване на акцентите от обществения към индивидуалния живот. . .“⁴² Преди основаването на списание „Мисъл“ Михайловски по свой път е достигнал до тази идея, насочвайки се към решаването на проблеми от екзистенциален характер в поемите „Euthanasia“ и „Поема на злото“, а и в ред стихотворения, поместени в книгите му „Novissima verba“, „Currente calamo“ и „Железни струни“. И съвсем естествено е той да намира близки идеи в създаденото от Пенчо Славейков и д-р Кръстев. Но този първоначален подтик постепенно е изконсумиран и от двете страни. В самия край на XIX век кризата в техните отношения започва да се усеща, а ярко се откроява в средата на първото десетилетие от новия век — най-напред като разминаване в идеите, а постепенно и като различие в естетическата и в обществено-политическата платформа. Причините са много и от най-различен характер. Тук по-важно е следствието. У Пенчо Славейков и д-р Кръстев схващането за мисията на твореца, стоящ над обществото, но служещ като негов регулатор, не предизвиква драматични вътрешни противоречия в личното им поведение. При Михайловски постепенно става обратното. Същата идея е катализатор за задълбочаване на драмата, породена от вечния конфликт между твореца и обществото, тя се пренася с още по-голяма сила от произведенията му в неговото лично поведение. В този смисъл (но само в него) д-р Кръстев и Пенчо Славейков остават до края на издаването на „Мисъл“ монолитни личности, докато Михайловски все повече се показва като неединна, раздвоена фигура както в писателското, така и в обществено-политическото си поприще. Парадоксалното е, че точно на страниците на сп. „Мисъл“ е направен опит за обяснение на раздвоението у Михайловски (статията на д-р Кръстев „Стоян Михайловски и неговото значение“), който опит всъщност регистрира „подтекстово“ раздалечаването в позициите. Но точно това раздалечаване позволява на авторите в списанието да обхванат по-цялостно различните страни от творческия характер на поета.

Михайловски се оттегля огорчен от изданието на д-р Кръстев. Огорчението му идва от това, че той не е разбран и е оценен едностранчиво. 90-те години на миналото столетие и началото на новия век го налагат изцяло като сатирик, а очевидно той не се смята само за такъв. Обществото не приема неговата двойственост, философското му творчество е омаловажавано, пренебрегвано или неточно квалифицирано. Спонтанно одобрение получава само онази част от произведенията му, която го представя като изобличител и съдник на обществените нрави⁴³. Друг е въпросът, че по-голямата част от сатирата на Михайловски е лишена от социална конкретност, в нея е приложена една универсална мярка за нравственост към всеобщите язви в политиката и обществения живот⁴⁴. Но този факт в повечето случаи остава извън ползреннието на литературната критика. „Книга за българския народ“ и повечето от другите му сатирич-

⁴¹ Радкова, Р. Българската интелигенция през Възраждането. С., 1986, с. 76.

⁴² Жечев, Т. Критически дневник. С., 1987, с. 43.

⁴³ Вж. Кьосев, А. Цит. публ., 698—711.

⁴⁴ Вж. Неделчев, М. Цит. съч., 81—83.

ни творби са схващани само като пряка проекция на всекидневието в българския обществено-политически живот.

И още нещо, което също предопределя разрива с „Мисъл“ и има връзка със създадения от публиката образ на Михайловски като обществен борец. Едва ли има друг наш писател, чито произведения да са тълкувани не като проява на лично вдъхновение и индивидуален поетически талант, а като служене на определен обществен идеал, който трябва художествено да се защити. В този смисъл творчеството му е схващано не като лична и пряка изява на творческия аз, а като фиксиране и описване на нещо видяно и чуто. Въпросът за художествената фикция при Михайловски е много сложен и нееднозначен и не тук е мястото да бъде подробно разглеждан. Интересното в случая е да се отбележи, че неговите произведения се възприемат от съвременниците му като надлични, следователно не като начин за изява на една определена художествена концепция, а предимно като фиксиране на факти, случки и епизоди, ставащи в обществото. Д-р Кръстев е категоричен: „Неговото писателство, което и преди никога не се е движело в „задоблачните“ сфери на поетическата мисъл, а напротив е било всякога в най-интимни връзки с живота на деня, сега всецяло бе отдадено в служба на тоя живот. . .“⁴⁵ За едно такова тълкуване е „виновен“ и самият писател. Или по-скоро своеобразната поетика на значителна част от произведенията му. От една страна, Михайловски обръща голямо внимание на точното възпроизвеждане на действителността, както е заявено например в пролегомените на книгата „От развала към провала“: „Нашата книга има, преди всичко, документалната стойност на един съдебен протокол.“⁴⁶ А от друга — пак в същия предговор — акцентира върху диалогичността като основно композиционно средство на своите творби и като начин за разкриване на персонажа: „Наместо да ги рисуваме (героите — б. м., Д. М.) — ний ги оставяме да спорят, да излагат своите ламтежи, да защитават своите домогвания, да се борят, — сиреч оставяме ги да *рисуват сами себе си* . . .“⁴⁷ Става дума за това, че писателят оставя винаги поне две идеи да се развиват и да конфликтуват, без да взема пряко страна в посоченото двуборство. Михайловски почти никога не дава окончателен отговор във финала на произведенията си. Атанас Натев доуточнява: „ . . . терминът „диалогичност“ е слабоват, за да обозначи самородния стил на Михайловски. Защото в творбите му противопоставянето на теза и антитеза изисква от читателя не да избере една от тях, а да влезе в *стълкновение* и с двете.“⁴⁸ Тази особеност на неговата поетика често е давала повод на неговите съвременници да мислят, че той само илюстрира или наподобява фактите от живота, без да защитава определена авторска позиция. А всъщност „скриването“ на автора зад различните спореци гледни точки е също проява на позиция, но тя трябва да се търси на едно по-друго — непряко проявено — равнище на художествения текст.

Кълновете на новото в мисленето на българската интелигенция след Освобождението — и като теоретична постановка, и като практическа реализация — за първи път по-цялостно се изявява от кръга „Мисъл“. Неслучайно през 1898 г. д-р Кръстев помества в списанието статията „Българската интелигенция“. Повод за написването ѝ е статия в руското списание „Вестник Европы“, която разглежда състоянието на нашата просвета. Съгласявайки се с идеите в тази статия, д-р Кръстев подчертава, че двете характерни черти на българската интелигенция след Освобождението са „нейната безидейност и антисоциалност“⁴⁹. В този смисъл никак не е случайно, че той избира за сътрудници на своето списание Пенчо Славейков, Тодор Влайков, Стоян Михайловски, Алеко Константинов — писатели, които противостоят на тези „характерни черти“. В статията има още един важен момент: „ . . . откак България съществува и до днес — *личността не е бивала победителка над държавата*. И не само *отделната* личност,

⁴⁵ Миролубов, В. Стоян Михайловски и неговото значение, с. 153.

⁴⁶ Михайловски, Ст. От развала към провала. С., [1905], с. XVI.

⁴⁷ Пак там, с. IV.

⁴⁸ Натев, А. Неприспособимият. — Стоян Михайловски. Божествен размирник. С., 1987, с. 17.

⁴⁹ Кръстев, д-р. К. Етюди. Критики. Рецензии. С., 1987, с. 712.

но и никоя група лица, никоя корпорация.⁵⁰ С тази констатация критикът формулира един от най-важните моменти в идейните схващания на кръга „Мисъл“ — писателят да бъде ярка личност, защитаваща високи нравствени позиции, като по този начин тя е и критерий за гражданско поведение в обществото. Поради ред обстоятелства тази идея не е докрай прокарана в списанието, но тя намира своята реализация в най-ярките страници от биографията на самия Кръстев, на Пенчо Славейков, на Алеко Константинов, а по-късно и на Яворов. Отвореният характер на този тип интелигенция, афинитетът ѝ към усвояване на чуждата култура, а оттам и на чужди образци на социално поведение, довеждат не само до преодоляване на затворения характер на нашата интелигенция, но и до стремежа новият тип българска интелигенция да не обслужва само практическите интереси на държавата, да не бъде чиновническа проसлойка. Макар условията в следосвобожденска България обективно да „раждат и изпяват новия пласт на чиновническо-бюрократичното съсловие“⁵¹, произлязло от интелектуалния потенциал на страната, усилията на кръга „Мисъл“ са да скъса с чисто утилитарните задачи на интелигенцията, а оттам и с илюстративните и прагматични функции на изкуството.

Именно това сближава в началото Стоян Михайловски с „Мисъл“. Настроен крайно отрицателно както против княз Батенберг, така и против княз Фердинанд, Михайловски е близък с Пенчо Славейков и д-р Кръстев не само по своята модернистична естетическа насока, но и в идейно отношение. Постепенно обаче се проявява и съществено различие между него и хората от кръга. Славейков и Кръстев нямат амбицията да осъществяват практически (в реалния политически живот) своите идеи, докато Михайловски се стреми към това. И точно тук излиза наяве неговата драма. Като писател и публицист, който яростно критикува официалните нрави в обществото, той е убедителен и последователен демократ. Но като конкретна политическа и обществена фигура (народен представител, председател на ВМОК) той не успява, а и не би могъл, да проведе някаква практическа промяна в демократична насока. Достатъчно е да се съпоставят неговите публицистични статии, печатани във в. „Ден“ през 1903—1904 г.⁵², с речите му в Народното събрание⁵³ или със защитната му реч на процеса, заведен през 1904 г. против него за публична обида на Особата⁵⁴, за да се открие разликата. Публицистът Михайловски е конкретно язвителен и категоричен, ораторът Михайловски е абстрактно многословен и дори скучен. Човекът на перото преследва точно определена цел, докато практикът изведнъж започва да теоретизира и да морализаторства. Неслучайно нито един от мандатите си за народен представител той не завършва докрай, а се отказва от тях, без да постигне някаква практическа цел. При Михайловски всичко започва отначало, без да е изведено до завършен резултат подетото преди това. Най-ярко потвърждение е процесът против него и последвалото го пенсиониране. Когато целият български народ възприема писателя като морален победител в двубоя му с княз Фердинанд, той изведнъж иска пенсия от своите политически противници. А заедно с това обявява и оттеглянето си от публичния обществен и литературен живот като приема за свое кредо вярата в бога. Т. е. пристъпва към ново начало в момент, когато всички смятат, че е в разгара на демократичната си обществена дейност. Обяснения за това могат да се търсят в настъпилата у него умора и в недоброто му здравословно състояние, но не това е най-същественото. Причината по-скоро е в неговата раздвоеност — между словото и делото, между идеята и нейното конкретно осъществяване, между изповядваната философска постановка за човешката личност като единствена ценност и критерий в общественото развитие и практическата неосъществимост на тази постановка в общественopolитическия живот на младата българска държава, в която обективно и закономерно липсват

⁵⁰ Пак там, с. 719.

⁵¹ Генчев, Н. Очерци. Социално-психологически типове в българската история. С., 1987, с. 164.

⁵² Вж. Ден, бр. 25, 28, 31 от 1903 г. и бр. 34, 38, 39, 43, 48 от 1904 г.

⁵³ Вж. напр. Дневници (стенографически) на Тринадесетото обикновено народно събрание.

Кн. I. С., 128—140.

⁵⁴ Вж. Ден, бр. 149, 164, 165, 170, 171 и сл. от 1904.

материалните предпоставки за осъществяване на желаната от писателя еволюция в нравите и в мисленето. Стремещът за примиряване на последното от изброените противоречия приближава писателя до идеите на християнския социализъм, както е например в драматичната поема „Божествен размирици“ и в някои негови „откършлещи“⁵⁵.

Михайловски е близък до кръга „Мисъл“, когато защитава в творчеството си „вечните истини“, но се отдалечава от кръга, когато се опитва да намери конкретни политически форми за прокарване на тези вечни истини в официалния обществен живот. В този смисъл Пенчо Славейков и д-р Кръстев отначало докрай отстояват своята антиофициозна позиция спрямо държавната и политическата власт, докато Михайловски постоянно се лута между антиофициозните си схващания и стреми се да ги официализира чрез общоупотребяваните средства от политическите партии. Писателят и политикът в случая не се подпомагат взаимно, не се допълват. Разноезичието между тях задълбочава дисхармонията в и без това неединната му линия на поведение. Кризата е налице и тя достига своята кулминация почти по едно и също време и в политическата дейност на Михайловски (официалното разтурване на македонските организации през 1903 г., съдебната присъда през 1904 г.), и в идейно-естетическото му кредо, крепящо до 1906 г. сподвижничеството му с писателите от кръга „Мисъл“. Непоследователността на писателя дава повод на Пенчо Славейков да го нарече „литературна кукувица, която дири кой да ѝ измъти яйцето“⁵⁶. И към други автори на „Сън за щастие“ е рязък и безцеремонен, но ако това е обяснено за нападите му към Вазов или към Кирил Христов като пълно разминаване в естетически план (Вазов) или лична неприязнь и вражда (К. Христов), то за отношението му към Михайловски обяснението не може да бъде еднозначно. Тук се намесват всички онези фактори, които обуславят драмата на Михайловски. И ако тази драма през 80-те и отчасти през 90-те години на XIX век за Славейков е драмата на един модерен човек, разпъван между духовното и прагматичното (т. е. тя е оправдана), то през първите години на XX век, когато се намесват отчетливо и политическите амбиции на Михайловски, за Славейков той вече е една демодирана фигура. Още в края на миналото столетие д-р Кръстев квалифицира идеите на Михайловски като консервативни, но бърза да допълни, че те „имат донейде аристократически характер“⁵⁷. Чест прави на кръга „Мисъл“, че не се отказва от творчеството на Михайловски. Точно обратното. Във времето, когато Пенчо Славейков, Яворов и Петко Тодоров са на върха на своята популярност, те лансират и се стремят да оценят по достойнство сътвореното от по-стария писател. Липсва и намек за леко отхвърляне или за подценяване на неговите произведения. А това означава, че макар и раздалечени в идейно и естетическо отношение от Михайловски, редакторите и сътрудниците на „Мисъл“ виждат оригиналното у него като писател.

Опитът да се маркират и бегло да се обяснят отношенията на Стоян Михайловски с писателите от кръга „Мисъл“ е и желание да се потърси мястото на поета в процесите, обхванали българската литература през 90-те години на миналия и първото десетилетие на нашия век. Като по правило Михайловски е разглеждан в повечето случаи изолирано, без връзка с общото русло на литературните процеси. Повод за това дава и самият писател. Но не липсват поводи и за обратното. Вписването му в общата атмосфера на формиране и развитие на т.нар. първи етап на модернизма в българската литература, чието средище е кръгът около списание „Мисъл“, дава материал за размисъл и за граничните зони в идеен и естетически план на модернизма. Вижда се, че дори в късния си период кръгът на д-р Кръстев и Пенчо Славейков няма изцяло затворен характер. Продължителното присъствие на Михайловски в списанието потвърждава това. Но то е показателно и в друго отношение. На страниците на „Мисъл“ си

⁵⁵ Вж. Гуляшка - Балканска, Св. Стоян Михайловски и френската философска мисъл и литература. С., 1987, 194—208.

⁵⁶ Ив. Д. Шишманов, д-р К. Кръстев, Б. Пенев в спомените. . . , с. 195.

⁵⁷ Кръстев, д-р К. Литературни и философски студии, с. 111.

дават среща два различни типа български интелекти. Д-р Кръстев и Пенчо Славейков са немски възпитаници, а Михайловски получава образованието си във Франция и е „привързан към всичко френско“⁵⁸. Два различни типа възпитание и култура си подават ръка за сътрудничество. И точно тук изпъкват и техните различия. Изглежда и този факт е повлиял на Боян Пенев по-късно да напише статията „Нашата интелигенция“, която наред с точните характеристики на различните групи интелекти в България, осмисля и въпроса за ролята на всяка една в културния живот на страната. „И, разбира се, до известна степен — подчертава Б. Пенев — от тия чуждестранни школи се обуславят големите различия в домогванията на лицата, в техните методи за работа, дори в отношенията им към народ и общество.“⁵⁹ Важното за нашия случай е, че с близкото сътрудничество на Михайловски в „Мисъл“ е направен един от първите опити за консолидиране на получените в различни страни образование български интелекти. И то на основата на една по-широка платформа, насочена към европеизирането на нашето изкуство. Писателите модернисти съсредоточават вниманието си върху духовните проблеми на личността, защитават една по-широка и по-динамична теза за социалните функции на изкуството, разграничават се от делничното и временното в битието на индивида и на обществото, поставят философските основи на българската литература. Те разглеждат категориите свобода, истина, познание в един по-широк спектър, включващ не само националните, и конкретно социалните параметри на субекта. Въпросът за правото на избор на човешката личност заляга в основата на ред техни творби. В подобна ситуация на избор е поставен и читателя. Българският модернизъм се стреми да замени тенденциозността и илюстративността в художественото произведение с концептуалност на вложената художествена идея.

Изброяването на тези характеристики, присъщи на нашия модернизъм от периода на „Мисъл“, са достатъчни, за да се видят допирните точки на ред творби на Михайловски с Пенчо Славейков (като художествена практика)⁶⁰ и с д-р Кръстев (като идейна постановка). Освен по-ранните „Euthanasia“ и „Поема на злото“ тук се нареждат и част от стихотворенията в „Книга без заглавие“ и „Философически и сатирически сонети“, драматичната поема „Божествен размирник“, някои от неговите „откръшлещи“, „Четворица поети“ и др. Единната изходна постановка за духовната мисия на твореца показва, че както при Пенчо Славейков и д-р Кръстев, така и при Михайловски въпросът за професионализацията на писателя е породен от съсредоточаването на всички позитивни характеристики на личността и тяхната изява в творбата не като отделни единични прояви, а като предварително обмислена стратегия. Не единичното и случайното, а трайното и непреходното е цел на техните художествени търсения. Отчитайки нюансите в творческата им нагласа и различията в поетиката, онова, което сближава Михайловски с писателите от „Мисъл“, е именно модерната постановка за личността — противоречива, драматична, раздвоена, но сама определяща поведението си както в обществената, така и в интимната сфера на битието.

От полемиките, които води сп. „Мисъл“ с писатели, издания и културни институции, Михайловски не участва в нито една. Войнствено настроеният поет не се включва в атаките против Вазов, запазва докрай добрите си отношения с Кирил Христов. В тези случаи той не се консолидира с линията на редакторите от „Мисъл“. „Само по една точка не се разбираше с тях — свидетелства съпругата му Райна Михайловска — той много харесваше и обичаше Вазова, а те — не. Много спореха.“⁶¹ Макар да е „любител на крайностите“, Михайловски не е краен в отношението си към Вазовата линия в литературата ни, дълбоко съхранява в себе си нещо от патриархалните схващания за взаимно разбирателство и етичност. В този смисъл напразен би бил опитът поетът да се квалифицира като приобщен изцяло от сп. „Мисъл“. Той е

⁵⁸ Ст. Михайловски, Ал. Константинов, Г. П. Стаматов в спомените на съвременниците си. С., 1963, с. 71.

⁵⁹ Пенев, Б. Студии. Статии. Есета. С., 1985, с. 33.

⁶⁰ Вж. по-подр. Натев, А. Цит. същ., 12—15.

⁶¹ Ст. Михайловски Ал. Константинов, Г. П. Стаматов в спомените. . . , с. 23.

негов дългогодишен сътрудник, но не е ангажиран цялостно с платформата му (особено в по-късно време), близък приятел е с неговите редактори д-р Кръстев и Пенчо Славейков, но не е докрай верен техен сподвижник. Идеята за независимостта на творческия дух у него постоянно е разяждана от чувството за недокрай изпълнен дълг пред обществото. Отделната групировка, каквато е кръгът „Мисъл“, му предлага временна и относителна сигурност, но не му позволява да разгърне изцяло личните си заложби. Впрочем Михайловски цял живот търси „своето“ издание, онова, което ще се списва само по негов вкус и съобразно неговите разбирания. Може би и затова на няколко пъти се „втурва“ да участва пряко в издаването и редактирането на списание или вестник (сп. „Наш живот“, в. „Напред“). Но и тук, както в много други начинания ентузиазмът му бързо стихва, противоречията отново вземат връх над целеустремеността и дейността в неговата натура.

От казаното дотук се вижда, че Стоян Михайловски е писателят, който по логиката на ред обстоятелства приема частта и мисията на съединително звено между традиционното и модерното начало в българската литература, изпълнява ролята на мост между обективистичната и тенденциозна линия на Вазов и субективизирането и концептуалността, проектиращи се в художествената практика на писателите от кръга „Мисъл“. Като всяко преходно явление и „случаят Михайловски“ от етапа на сътрудничеството му в „Мисъл“ е безлязан с двойствена същност, в която личат елементите на старото, но достатъчно ясно се открояват и признаците на новото. Михайловски е между малцината ни писатели, в творчеството на когото — с положителен или с отрицателен знак — оставят трайна диря редица процеси от 80-те години на XIX век до средата на 20-те години от новото столетие. Тези „знаци“ са тълкувани различно и нерядко превратно — без да се държи сметка за процесността у него, за динамиката на неговото писателско присъствие, за честите му взаимноизключващи се, но необходими жестове. Именно като един такъв етап от тази негова динамичност трябва да се схваща присъствието му в сп. „Мисъл“ и връзката му — и лична, и идейно-естетическа — с д-р Кръстев и Пенчо Славейков, както и настъпилите различия между тях в средата на първото десетилетие от XX век. Продължителното сътрудничество на Михайловски в списанието може да се приеме като микромодел на цялостния му живот и на писателското му битие. В него ярко се открояват моменти на върховете творчески изяви и на спадове. Но по-важното в случая е, че именно писател като Михайловски — с всички свои противоречиви страни и неординерни прояви — точно „заснима“ нюансите в реално протичащата литературна ситуация. Той обединява в себе си множество разнородни елементи от една епоха, без да им придава затворен или едностранчив характер. Наемайки се с непосилна за една личност задача, той изразява редица тенденции в нашия литературен живот, но и същевременно с това съхранява автономността си. Тази двузначност на Михайловски и като творец, и като гражданин предопределя и особената му роля в нашата култура — да бъде съединително звено между различни идейно-естетически линии, между различни поколения и групировки, без да принадлежи изцяло към никоя от тях. Едновременното му потапяне в най-парливите въпроси на деня и гордото му извисяване „над“ времето го прави фигура с нееднозначна характеристика, а оттук и с многофункционално значение. Диаметрално противоположните начала у Михайловски присъстват не само едновременно, но като по правило едното обуславя другото — неговата противоречивост е продиктувана от стремежа му за постигане на монолитност, неговата полемична постика идва от склонността му да бъде обективен. Ето защо той, без да е най-точният и верен изразител на всяка една брънка от веригата на времето, в крайна сметка се оказва верен и точен изразител на цялата протяжност на това време — с всички негови вътрешни напрежения, полети и лутания. Като един отрязък от цялостното присъствие на Михайловски в културата ни периодът на сътрудничеството му с кръга „Мисъл“ е действителен изразител и на личната му писателска същност, и на обективно течащите в литературата ни процеси. Защото Михайловски за разлика от мнозина други наши писатели има еднаквата способност не само да излъчва духовна енергия, но и да акумулира и да отразява духовната енер-

гия, излъчена от другите край него. Тази негова особеност го прави ценно огледало на разнородни тенденции в българската литература, една от които е нейното европеизиране. За дълго той е близък с Пенчо Славейков и д-р Кръстев, но заедно с това съхранява добрите си отношения с противостоящите на „Мисъл“ Вазов и Кирил Христов. От този факт се ражда въпросът — как приближеният на модернизма Михайловски и изразяващ някои негови тенденции успява същевременно с това да се чувствава духовно родствен и с писателите, принадлежащи към една друга линия в литературата? Този въпрос поставя нов проблем и не тук е мястото да се търси неговото решение, но покрай всичко друго той доказва косвено „буферната“ роля на Михайловски в културата ни.